

Abdel Alibegović, viši asistent / Senior Assistant
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences
abdel.alibegovic@fpn.unsa.ba

DIMENZIJE IDENTITETA KAO ISTRAŽIVAČKOG PROBLEMA U SAVREMENOM SOCIOLOŠKOM DISKURSU¹

IDENTITY DIMENSIONS AS A RESEARCH PROBLEM IN CONTEMPORARY SOCIOLOGICAL DISCOURSE²

U Sarajevu je krajem 2019. godine objavljena knjiga sa vrlo inspirativnim naslovom *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća*, a čiji su autori prof. dr. Adnan Džafić (oblast socioloških nauka), prof. dr. Krčalo Nezir (društveno-humanistička oblast) i prof. dr. Edin Ramić (oblast pravnih nauka). Izdavač ovog znanstvenog djela je Fakultet političkih nauka u Sarajevu, dok su recenzentni emeritus prof. dr. Jusuf Žiga i prof. dr. Sead Turčalo. Lekturu je uradila profesorica Minela Spahić, dok je desktop publishing uradio Mehmedalija Dučić. Korisno je još napomenuti kako su sva trojica autora vanredni profesori na Univerzitetu u Sarajevu, kao i to da su prof. dr. Adnan Džafić i prof. dr. Krčalo Nezir 2018. godine objavili knjigu pod naslovom *Fragments nauke i sufizma*.

Knjiga je prema svome sadržaju uređena i koncipirana na osnovu šest poglavlja (*1. Društvene promjene i problem identiteta, 2. Teorije identiteta, 3. Savremenost pojma i njegova kritika, 4. Kategorije identiteta, 5. Kriza društvenog identiteta i 6. Kultura i identitet*) od kojih se svako poglavlje može posmatrati kao posebna cjelina i kao takvim im se i može pristupiti prilikom čitanja, a svakako, svih šest poglavlja, gledamo li ih kao dijelove dobro osmišljene cjeline, na adekvatan način oslikavaju temeljni naum autora. Naime, nastojali su razjasniti, u posljednjim desetljećima, „toliko

¹ Tekst je prikaz knjige *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća*, Adnana Džafića, Nezira Krčala, Edina Ramića, Fakultet političkih nauka Sarajevo, 2019

² This text is a review of a book *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća*, by Adnan Džafić, Nezir Krčalo and Edin Ramić, Faculty of Political Sciences, Sarajevo, 2019

frekventnu upotrebu pojma identitet u društvenim i humanističkim naukama kao i upotrebu i značenje istog pojma u svakodnevnom životu” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 7). Opravdano najavljena i, prema našem mišljenju, ostvarena intencija ovog autorskog trojca bila je putem teorijskih opservacija i zapažanja referirati se na savremena promišljanja, stanovišta i teorije o dimenzijama identiteta na području svakodnevnog života. Stanovita je frekventnost upotrebe pojma identitet, ali uz ovu učestalu upotrebu, što je poprilično paradoksalno, idu u nevjerovatne nejasnoće kada je u pitanju sam fenomen identiteta i razumijevanje njegovih dimenzija (Halpern i Ruano-Borlaban 2009: 17, Parekh 2008: 29). Stoga će autori naglasiti kako „pojam identiteta zaslužen mjesto u rječniku sociologije definitivno stječe blagodareći teoriji simboličke interakcije koja se fokusira na društvene interakcije koje kroz zajedničke simboličke sisteme oblikuju svijest pojedinca o samome sebi. To je u srži problema identiteta” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 11).

U prvom dijelu knjige *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća (Društvene promjene i problem identiteta)* autori, izrazito precizno, u pet potpoglavlja tematiziraju pojam identiteta i to na način da ukazuju na jednu novu situaciju kada je fenomen identiteta u pitanju, a na koju je, također, i Rade Kalanj ukazao kada je konstatovao kako je činjenično stanje da pojam identiteta u savremenom kontekstu dobio „podjednaku diskurzivnu učestalost” kakvu imaju i pojmovi klasa, rod, rasa, etnicitet, globalizacija, demokratija, ljudska prava itd. (Kalanj 2008: 12). Zapravo, riječ je o tome da savremeni koncept identiteta treba tačno *historijski kontekstualizirati*, kako je to primijetio Jean-Claude Kaufmann (Kauffman 2006: 219, Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 48), te da je „često besmisleno primjenjivati ga na stara društva; potraga za identitetom unutarne je povezana s modernošću. Ona se, uostalom, doista nameće samo u suvremenom razdoblju, usljed poopćavanja individualnog samoiznalaženja” (Kauffman 2006: 219). Autori skreću pažnju svojim čitaocima, budućim analitičarima i kritičarima njihovog djela da su svoje teorijske stavove o upotrebi i značenju pojma identiteta u svakodnevnom životu nastojali testirati, prepustiti *zubu kritike i vremena* na naučnim konferencijama unutar Bosne i Hercegovine ali i izvan njenih granica od kojih su najznačajniji oni u „Češkoj Republici na Masaryk Univerzitetu u Brnu, Erasmus Institutu za istraživanja društvenih nauka u Den Hagu, Matej Bel Univerzitetu u Banskjoj Bistrici u Republici Slovačkoj te boravci i dugotrajni razgovori sa kolegama sa odsjeka sociologije Lund Univerziteta u Švedskoj. Ovime ne dajemo manji značaj konferencijama u Bosni i Hercegovini, naročito učešću na redovnoj godišnjoj konferenciji BZK 'Preporod'” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 7).

U drugom dijelu knjige (*Teorije identiteta*) predstavljene su ključne ideje i autori koji su bili svojevrsna prethodnica konstituiranja i savremene upotrebe pojma identitet u sociologiji. Prije svega, riječ je o autorima kao što su George Simmel, George Herbert Mead, Erik Erikson, Erving Goffman, Peter L. Berger, Thomas Luckmann i drugi. Autorima treba priznati zasluge u nastojanju da nam iznova ukažu na dva nezaobilazno važna sociološka fenomena kada su u pitanju teorije identiteta, a riječ je *društvenoj uslovljenost identiteta* (Parekh 2008: 13–30) i *dvostrukoj hermeneutici*, o kojoj je Giddens posebno pisao (Giddens 1984: 284, Giddens 1987: 18, 20–21, Delić 2010: 301). Stoga će Džafić, Krčalo i Ramić napisati kako „nema individualnog identiteta bez njegove društvene odnosno kolektivne dimenzije. Individualni i društveni identitet su dva lica jednog procesa, procesa razvoja individua i društva“ (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 115), te da je „identitet... bitno svojstvo ljudske egzistencije, koja ne znači samo životarenje, već obilježava ukupnost svih parcijalitetu pojedinca kao svojevrsne individualnosti ali je i dio šire cjeline“ (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 115).

U trećem dijelu knjige pod naslovom *Savremenost pojma i njegova kritika* autori sa posebno istančanom analitičnošću kompariraju stavove savremenih autora poput Katherine Woodward, Siniše Maleševića, Anthonyja Giddensa i Zygmunta Baumana. Konstatujući kako su na djelu u savremenom društvu i svijetu velike promjene u odnosima moći, globalnoj ekonomiji i politici, a sasvim izvjesno, izazvane tehnološkim konceptom razvoja, paradigmom *znanja kao moći* (Bacon 1986) i sve manje paradigmom *znanja kao odgovornosti* (Jonas 1990: 199), autori se referiraju na autoricu Katherine Woodward koja „naspram tih ‘velikih pitanja’... spominje ‘mala pitanja’ koja pripadaju domenu individua, svakodnevnog života i svakodnevnih rutina. Ove svakodnevne stvari uključuju naš osjećaj ko smo u našim svakodnevnim odnosima s našim prijateljima, s našom porodicom, u našoj lokalnoj zajednici, na radnom mjestu. Promatrala je probleme zdravlja, bolesti, bogatstva države, kao i potrošnju i aktivnosti u dokolici, ali i velika pitanja poput velikog biznisa, međunarodne politike itd.“ (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 85–86). Autori svoju analitičku intencionalnost posvećuju i jednoj od najboljih analiza identiteta u kontekstu ideoloških manipulacija u savremenom dobu, te u tom duhu ističu kako je Siniša Malešević ukazao na činjenicu da je „identitet... postao popularniji od bilo kojeg drugog društvenog koncepta“ (Malešević 2006: 3), ali da je kao takav „konceptualno i operacionalno jako krhak“ (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 90). Maleševićeva kritika upotrebe i značenja pojma identiteta u savremenom kontekstu okrenuta je prema „ideologiji današnjice“ (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 90), to jeste činjenici kako se identitet u savremenom društvenom diskursu koristi

kao efikasan „ideološki uređaj” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 90), te da je, kako to Malešević kaže: „osnovna meta-jezgro moje analize ... ‘priča o identitetu’ ili identiterijanizam, ili vodeća ideološka paradigma našeg doba” (*leading ideological paradigm of our age*: Malešević 2006: 4). Sadržajnost naše današnjice autori analiziraju i preko stavova Anthonyja Giddensa koji pokazuje kako „stvar ovde nije samo u tome što ne postoji stabilan društveni svet koji se spoznaje već u tome što znanje o tom svetu doprinosi njegovoj nestabilnosti i promenljivosti“ (Gidens 1998: 50). U savremenom društvenom kontekstu sopstvo/identitet postaje, kako to primjećuju Džafić, Krčalo i Ramić, referirajući se na Giddensa, „više nego ikad predmet refleksivnog kreiranja, a lični identitet postaje projekt u rekonstrukciji, u svakom trenutku podložan reviziji” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 96–97). Ukupnu ambivalentnost savremenog svijeta kao produkta, tačnije posljedice kapitalističkog i tehno-kapitalističkog poretka, Bauman objašnjava terminom „fluidni život” (Bauman 2009: 9–24), a uslovi života u društvu *fluidnog života* iniciraju i identitarnu fluidnost kako pojedinačnih kategorija identiteta tako i onih kolektivnih. Tako u kontekstu identitarne fluidnosti Bauman zaključuje kako se „individualna dostignuća (se) ne mogu učvrstiti kao trajno vlasništvo, jer se vrednosti brzo pretvaraju u opterećenja, a sposobnosti u nesposobnosti” (Bauman 2009: 9).

U četvrtom dijelu knjige, pod naslovom *Kategorije identiteta*, u sedam potpoglavlja (*Individualni i kolektivni identiteti*, *Identitet u savremenom dobu*, *Promjene u „umreženom društvu“*, *Identitet, društvo, zajednica*, *Savremenost analize identiteta*, *Identitet u djelima autora iz regije*, *Identitet i sociološka teorija*), autori otvaraju neka od najvažnijih pitanja kada je riječ o savremenom razumijevanju koncepta identiteta. Specifikum ovog poglavlja ali i cijele knjige u određenom omjeru je da se efikasno i elegantno koristi mikrosociološka i makrosociološka analitika, te da se konceptualna stanovišta u vezi sa razumijevanjem identiteta podjednako razmatraju, posebno u četvrtom poglavlju, i preko stavova, mišljenja, djela autora klasične i savremene orijentacije sa svjetske pozornice ali podjednako i autora iz regije i Bosne i Hercegovine, što u osnovi daje i ostvaruje puni smisao zadaće sociologije, a to je njega životnost i orijentiranost na društvo ili društva u kojima sociolog djeluje i koje nabolje može i treba da poznaje. Džafić, Krčalo i Ramić suvereno ulaze u analize pitanja identiteta najznačajnijih (domaćih i stranih) autora, kao što su: Zagorka Golubović, Žarko Paić, Ulrich Beck, Nikola Petković, Bhikhu Parekh, Manuel Castells, Ivan Šijaković, Ivana Spasić, Muhamed Hadžijahić, Šaćir Filandra, Vera Kržišnik-Bukić, Vedad Spahić, Rade Kalanj, Ivan Cifrić, Krunoslav Nikodem, Branimir Stojaković i drugi. Nastojeći da analitički dođu do zatomljenih slojeva razumijevanja identiteta u savremenom društvenom ambijentu, autori

pododno mjesto za svoju analizu pronalaze u stavovima Žarka Paića koji znakovito govori o tranziciji, transformaciji i gotovo mimikrijskom prijelazu iz doba ideologija u *novo doba ideologije* koje se sada fantomski identifikuje kao *doba kulture*. Sasvim je izvjesno da ovakva transformacija ne utiče na karakter, tačnije na snagu „legitimacije moći i hegemonije ideologija”, štaviše, daje joj na snazi i dugotrajnosti. Upravo vođenim ovim analizama, autori zaključuju kako se „društveni identiteti u globalno doba artikuliraju ... na prijelazu iz vremena ideologija ka dobu kulture” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 128). Preuzimajući funkciju ideologijske mobilizacije kultura kao novu ideologiju, dovodi u pitanje i „pojam stabilnog identiteta (obitelji, klase, društva) (Paić 2005: 5). Opisujući nove, postmoderne identitete, Paić kaže kako „namjesto moderne kulture, koju određuje pojam stabilnog identiteta (obitelji, klase, društva), postmoderni identiteti određuju kulturu globalizacije. To su promjenjivi, transnacionalni, hibridni oblici individualizacije životnih stilova unutar ekonomsko-tehnologijske sfere globalnog kapitalizma” (Paić 2005: 6). Imajući ovo u vidu, „kultura umjesto sredstva društvene integracije postaje sredstvo identiteta” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 128). Na naše pitanje da li je aktuelni diskurs o identitetu uspio prevazići predominaciju ekonomsko-tehnologijske paradigme globalnog kapitalizma, Vedad Spahić piše kako je „aktuelni diskurs o identitetu (pokušaj – primjedba autora ovog rada) diskurs o priznanju razlike“, i to „one razlike koja je stoljećima zatumljavana u ime emancipatorskih metanaracija” (Spahić 2016: 9). Castells će kazati kako „naše vrijeme možda doista obilježava propast zajedničkih identiteta” (Castells 2002: 361), te da je veliko pitanje kakav je to identitet neophodan „u svijetu u kome dominiraju osnovni instinkti, nagoni za stjecanjem moći, sebična proračunljivost, a na makroplanu jasna obilježja barbarsko-nomadske dinamike. Državne strukture iz prošlosti grabe načelo moći kamuflirajući se nacionalističkom retorikom. Oblikuje se društvo s logikom moći i sebecentričnosti” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 131, prema: Castells 2002: 361).

U petom dijelu knjige *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća* pod naslovom *Kriza društvenog identiteta* autori se, odvažno, u tri potpoglavlja (*Savremeno bosanskohercegovačko društvo i kriza identiteta*, *Bosanski identitet – razaranje paradigme multilateralosti*, *Bosanskohercegovačka heteronomija*) priključuju bosanskim intelektualnim snagama koje kontinuirano nastoje raditi na demitologizaciji i dekonstrukciji svih dimenzija fenomenologije antibosanstva (Zgodić 2005a, Zgodić 2005b, Žiga 2007, Ibraković 2014, Lavić 2018, Mahmutćehajić 2018, Lavić 2020a, Lavić 2020b...), suprotstavljajući naporima antibosanskog diskursa ideju i paradigmatu *bosanske otvorenosti za drugo i drugačije, jedinstva različja*,

bosanskog šara (Žiga 2007). Analizirajući fenomenologiju antibosanstva preko krize društvenog identiteta, autori pokazuju kako je razumijevanje fenomena antibosanstva poseban imperativ postavljen pred bosansku (bosanskohercegovačku) inteligenciju (Alibegović 2017: 201–216), jer su građani Bosne i Hercegovine, kao i svi oni koji Bosnu doživljavaju kao svoju domovinu, nezavisnu državu koja treba da ima svijetlu budućnost, izloženi zastrašujućim „manipulativnim procesima antibosanstva” (Lavić 2018: 170). O krizi društvenog identiteta autori pišu kako „krizi kolektivnog identiteta najviše doprinosi poremećaj u sistemima vrijednosti i vrijednosnim orijentacijama, odnosno takva partikularizacija i relativizacija vrijednosti (po nacionalnom/etničkom, religioznom ili nekom drugom osnovu) koja onemogućuje razvoj osjećanja zajedništva i pripadanja širem kolektivitetu; zatim, odbacivanje starih simbola ili njihova fragmentacija, koja onemogućuje sporazumijevanje u zajednici kao cjelini, ili stvara konfuziju što pokazuje primjer državnih obilježja kao što su zastava i himna Bosne i Hercegovine” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 166).

U šestom, posljednjem dijelu knjige *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća* pod naslovom *Kultura i identitet* u tri potpoglavlja (*Kultura kao konstitutivna dimenzija čovjekovog životnog iskustva*, *Duhovna kriza kulture*, *Duhovna kriza pojedinca*) autorski trojac nastoji misliti, razumjeti svijet putem dominantne paradigme znanja, o čemu je svojevremeno pisao i Karl Jaspers kada je konstatovao da je razumijevanje epohe isključivo moguće putem mišljenja njenih osnovnih pretpostavki i polazišta, prije svega, osvještavanjem situacije, epohe, prijelaza u kojem se egzistencijalno nalazimo (Jaspers 1998: 11). Način na koji je moguće razumjeti ovovremeno čovjekovo životno iskustvo i stanje, krizu kulture i krizu (kod) pojedinca, zahtijeva od čovjeka potpuni otklon od antropocentričkog i scijentističkog razumijevanja svijeta života. Novovjekovna paradigma razumijevanja *znanja kao moći* (Bacon 1986) dovela je čovjeka i ukupan svijet života u gotovo nesagledivu krizu kakvoj čovječanstvo do sada nije svjedočilo. Autori će napisati kako „svijesti o prisutnosti krize u svim modernim društvima kao i shvatanje da su te krize povezane na izvjestan način sa gubitkom religijske tradicije i devalvacijom moralnih vrijednosti, ne nedostaje. Takva kriza nije razarajuća samo na individualnoj i društvenoj razini već i u svijetu prirode” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 189), međutim, ono što prijeći put prevladavanju krize sadržano je u fenomenu *sakralizacije vokabulara novovjekovnog, modernog, postmodernog svijeta* na način svojevrstne tiranije, o kojoj je pisao Uwe Pörksen nazivajući to „tiranijom modularnog jezika” (Pörksen 2004: 25–26, 99–103). Stanje raščovječenja, otuđenosti, razljudenosti moguće je prevazići ozbiljnim uvidom u društvenu realnost, te

stoga autori zaključuju da se „čovjek kao ljudsko biće može... prepoznati tek po ostvarenju nepretrgnute veze između duhovnosti, racionalnosti i univerzalne moralnosti. U kategorizaciji čovjekovih spoznajnih komponenti moralnost se svrstava pod kategoriju savjesti, a ona sama istodobno je veza duhovnosti i umnosti, ali i njihov plod” (Džafić, Krčalo i Ramić 2019: 189).

Knjiga *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća* rezultat je višegodišnjeg rada na naučnoistraživačkom analiziranju savremenih promišljanja, stanovišta i teorije o dimenzijama identiteta na području svakodnevnog života. Osvrćući se na doprinos Radeta Kalanja tematiziranju fenomena identiteta, Ana Pažanin je napisala kao se sa pravom „može... reći da se o identitetu kao o nečem što je zaokupljalo pažnju mnogih teoretičara više ne može reći ništa novo” (Pažanin 2010: 272), a slična konstatacija bi važila i za ovu knjigu. Ipak, evidentno je da se doprinos ove knjige može mjeriti analitičnošću, preciznošću, dubinom i jasnoćom u poprilično obuhvatnim interpretacijama savremenih percepcija o identitetu, njegovim dimenzijama, krizama itd. Poseban doprinos ove knjige treba tražiti u otvaranju pitanja krize identiteta unutar bosanskohercegovačkog društva, odnosno tematiziranjem pitanja fenomenologije antibosanstva. Stoga ovakvo djelo jeste značajan doprinos sociološkoj znanosti općenito ali i sociologiji bosanskohercegovačkog društva. Knjiga *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća* ima izraženu znanstvenu težinu, te je kao takva namijenjena studentima, istraživačima ali i široj akademskoj i neakademskoj javnosti.

Literatura

1. Alibegović, Abdel (2017), *Programi zla – antibosanstvo – dva dominirajuća modela*, Godišnjak BZK „Preporod” Sarajevo, godina XVII, 201–216.
2. Bacon, Francis (1986), *Novi organon*, Naprijed, Zagreb
3. Bauman, Zigmunt (2009), *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad
4. Castells, Manuel (2002), *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb
5. Delić, Zlatan (2010), *Sociologija*, Off-set, Tuzla
6. Džafić, Adnan; Krčalo, Nezir; Ramić, Edin (2019), *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća*, Fakultet političkih nauka Sarajevo, Sarajevo
7. Đurić, Jelena (2012), *Globalni procesi i preobražaj identiteta: antropološki aspekti*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Albatros plus, Beograd
8. Giddens, Anthony (1984), *The Constitution of Society*, Polity Press, Cambridge

9. Giddens, Anthony (1987), *Social Theory and Modern Sociology*, Polity Press, Cambridge
10. Gidens, Entoni (1998), *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd
11. Halpern, Katrin; Ruano-Borbalan, Žan-Klod (2009), *Identitet(I): Pojedinac, grupa, društvo*, Clio, Beograd
12. Ibraković, Dželal (2014), *Na klackalici etnocentrizma i multilateralnosti: (paradigma BiH)*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
13. Jaspers, Karl (1998), *Duhovna situacija vremena*, Matica hrvatska, Zagreb
14. Jonas, Hans (1990), *Princip odgovornost: Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Veselin Masleša, Sarajevo
15. Kalanj, Rade (2008), *Modernizacija i identitet*, Politička kultura, Zagreb
16. Kauffman, Jean-Claude (2006), *Iznalaženje sebe: Jedna teorija identiteta*, Antibarbarus, Zagreb
17. Lavić, Senadin (2018), *Zaborav razlike: bosanski prekarijat, „bolonjski“ univerzitet i medijski cinizam*, Dobra knjiga, Sarajevo
18. Lavić, Senadin (2020), *Bosanski državni identitet je koncept koji nas uči da država nije plemenska zajednica s „poglavicom“ na čelu*, bosanskohercegovački internetski dnevnik Klikler.info, 27. aprila 2020, 15:18, <https://klikler.info/prof-dr-senadsin-lavic-bosanski-drzavni-identitet-je-koncept-koja-nas-uci-da-drzava-nije-plemenska-zajednica-s-poglavicom-na-celu/> (pristup: 30. 4. 2020)
19. Lavić, Senadin (2020), *Zar treba i dalje vjerovati da etnopolitika može pomoći ljudima u ovosvjetovnom životu!?*, bosanskohercegovački internetski dnevnik Klikler.info, 28. oktobra 2019, 21:22, <https://klikler.info/prof-dr-senadin-lavic-zar-treba-i-dalje-vjerovati-da-etnopolitika-moze-pomoci-ljudima-u-ovosvjetovnom-zivotu/> (pristup: 30. 4. 2020)
20. Mahmutćehajić, Rusmir (2018), *O antibosanstvu: muke života u tuđim predstavama*, Connectum, Sarajevo
21. Malešević, Siniša (2006), *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave, New York
22. Paić, Žarko (2005), *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija*, Antibarbarus, Zagreb
23. Parekh, Bhikhu (2008), *Nova politika identiteta: politička načela za međuovisni svijet*, Politička kultura, Zagreb
24. Pažanin, Ana (2010), *Modernizacija i identitet, recenzija, prikaz*, Anali Hrvatskog politološkog društva, Vol. 7., No. 1, 2010, 267-272, Hrvatsko politološko društvo, Zagreb, https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=96044 (pristup: 30. 4. 2020)
25. Pörksen, Uwe (2004), *Plastic words: The Tyranny of a Modular Language*, The Pennsylvania State University Press University Park, Pennsylvania
26. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – Preporod, Tuzla

27. Zgodić, Esad (2005a), *Politike fantazija: o ratu protiv Bosne i Hercegovine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
28. Zgodić, Esad (2005b), *Politike poricanja: o metapolitici i bosanskoj alterpolitici*, DES, Sarajevo
29. Žiga, Jusuf (2007), *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“: paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo